

בין "שתי בנות" לביאליק ל"שלוש" לרטוש: טקסט לילדים כחומר לשוני בתוך טקסט למבוגרים מאיה פרוכטמן

להעמדה מעמתת בין שני שירים סיבות אפשריות רבות, ובדרך-כלל ניתן ליצור את העימות וההשוואה מהיבטים אחדים.

השירים שלפנינו הובאו זה בצד זה, משום שקריאה בשירו של רטוש "שלוש", מובילה מראשיתה אל השיר "שתי בנות" לביאליק (מתוך שירים ופזמונות לילדים), ומעלה את השאלה, אם אמנם שימש שירו של ביאליק כחומר עיקרי או חלקי בבניית השיר של רטוש, ואם השיר "שלוש" מרמז אל "שתי בנות" בדרך האלוזיה, ואולי אפשר לראות כאן שימוש "סוטה" בצירוף הכבול,¹ כשה"צירוף הכבול" העיקרי הוא כל השיר "שתי בנות" כולו² (וכל זה, כמובן, בצד צירופים כבולים אחרים, המצויים בשיר זה בשפע). נביא תחילה את השירים, ואחר-כך נדון בהם על-פי היבטים הניתנים להשוואה, וכן נעלה אפשרות של קריאה נוספת בשיר של ביאליק לאור הקריאה בשיר של רטוש:

א. שתי בנות (ח"ג ביאליק / שירים ופזמונות לילדים, טו)

בנות שתיים בנותים
צילי וגילי עמי פה -
מי משתיקן יפה יותר
אמר, דודים: זו או זו?

אינכם יודעים, חה-הה, דודים,
אינכם יודעים, לא נלא!
שתיקו, שתיקו נפות יותר,
צילי וגילי, זו נזו.

1 ראה: גדעון טורי ואבישי מרגלית, "דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול", הספרות ד (1, 1973), עמ' 99-129.
2 ראה: מאיר שטרנברג, "אופני כבילות ויצרניות בלשון ובלשון הספרות", הספרות 22 (1, 1976), עמ' 78-141.

וְאֵת מִי אֶהְבֵּתִי יוֹתֵר -
אִמְרֵה, דוֹדִים: זֶה אוֹ זֶה?
הִהְיִתָּה, דוֹדִים, אֵינְכֶם יוֹדְעִים,
הִהְיִתָּה, דוֹדִים, לֹא וְלֹא!

שְׁתִּיחֶהוּ, שְׁתִּיחֶהוּ, אֶהֱבֵ יוֹתֵר,
גַּם אֶת־זוֹ וְגַם אֶת־זוֹ,
שְׁתִּיחֶהוּ אֲשֶׁא בְּחִיקֵי תָמִיד,
צִילֵי פֶה וְגִילֵי פֶה.

ב. שלוש (יונתן רטוש, שירי חשבון, עמ' 115)

הִיָּה הָיוּ שְׁתִּים חֲבֵרוֹת
וְשְׁתִּיחֶהוּ דוֹמוֹת דוֹמוֹת
כְּמוֹ שֶׁלֶשׁ טַפּוֹת

שֶׁל מַיִם

תִּיִּים

או -

שֶׁל אֲנִי יוֹדֵעַ מָה -

הִיָּה הָיוּ שְׁתִּים חֲבִיבוֹת

וְטוֹבוֹת טוֹבוֹת -

וְשְׁתִּיחֶהוּ אוֹהֲבוֹת אוֹהֲבוֹת -

אֶחָת אֶחָת וְשִׁעְתָּה -

אֶחָת אֶחָת וְדַעְתָּה -

וְאֲנִי

- עֲבָדְכֶן -

אֶהְבֵּתִי אֶת שְׁתִּיחֶהוּ

אֶחָת לְאֶחָת -

אֶחָת אֶחָת וְנִעְמָה

אֶחָת אֶחָת וְטַעְמָה -

וְהֵן הָיוּ שׁוֹנוֹת

כֹּל כֹּף -

עַד הֵם

כִּלְיֵי מְלִיל -

כִּיּוֹם מִיּוֹם -

וְשִׁתִּיהֶן כְּאֶחָת הוֹצִיאֹנִי
אֶחָת לְאֶחָת
מִכָּל הַכְּלִים -
- לִפְנֵי כָּל הַכְּלָלִים:
בְּשֵׁנוּי כָּל הַכְּלָלִים
בְּאִמְצַע הַמִּשְׁחָק -

וְהִנֵּה כֹּה,

- אֲנִי הַכֶּלֶב הַמֵּת וְהַחֶפְשִׁי -
- עֲבָדְכֶם -
יָצוּא מִכָּל הַכְּלָלִים
וְנָדִי עַל רֵאשִׁי
רוֹאֶה סוּף סוּף בְּעֵינַי
- טוֹשֵׁטוּשִׁית -
כָּכֵל הַמִּישִׁיר לְהַבִּיט
לְחַמּוֹ -
אֵת כָּל הַדּוֹמָה כָּל־כָּף
אֵת כָּל הַשְּׂוֶה כָּל־כָּף
בֵּין שְׁתֵּי הַחֲבֵרוֹת
הַטּוֹבוֹת
הַחֲבִיבוֹת
הָאוֹהֲבוֹת אוֹהֲבוֹת כְּמוֹ -
אֶחָת אֶחָת וְטַעְמָה
אֶחָת אֶחָת וְנַעֲמָה
אֶחָת אֶחָת וְחֶמָה
כְּאִמּוֹר לְעֵיל -

וְאֲנִי -

כָּל כְּלִי -
מִחֲסֵה לְשִׁלְשִׁית
אֲשֶׁר בּוֹא תְּבוֹא אֶל־נִכּוֹן
לְמוֹעֵד הַנִּכּוֹן
לְצִלְעֵי -

נתבונן תחילה בשיר "שלוש", כדי לענות על השאלה הראשונה, שעלתה בעניין מרכזיותו של "שתי בנות" כטקסט מרומז בשיר של רטוש, טקסט המשמש לשיר כחומר לשוני-ספרותי. נראה לי, כי אכן כך הוא, מן הטעמים האלה: ההצטרפויות הלשוניות המרכזיות שבשיר "שלוש" (למרות שמו), היוצרות את הסיטואציה שבשיר, הן: הצירוף שתיים חברות (ובהמשך, בדרך האזכור וההסבה - שתיהן, שתיהן כאחת, שתי החברות

וכו') לעומת: "בנות שתיים בובותיים" בשירו של ביאליק, וכן האהבה לשתייהן (השונות כל־כך, ועם זאת שוות - דבר שלא הוזכר במפורש בשירו של ביאליק, אך מתחייב מחוק הברירה³ - "זו או זו" - ונדון בכך בהמשך): "ואני עבדכם אהבתי את שתייהן", לעומת: "מי משתייהן אוהב יותר?", "שתייהן שתייהן אוהב יותר", בשירו של ביאליק. נוסף לכך, מצויים מרכיבים ברורים אחרים של ספרות הילדים ולשונה בשיר הזה: הִיָּה הִיָּה, וכן: דומות־דומות, תביכות וטובות־טובות, אוהבות־אוהבות. אלו מלים תוזרות, בדרך־כלל תארים, והן מביעות הפלגות, כדרך קֶטֶן־קֶטֶן, גדול־גדול, צְהוּב־צְהוּב ואפשר להוסיף את הצירופים שמביא רטוש - טובות־טובות, אוהבות־אוהבות, שנמצאם בספרות הילדים לרוב (פרט לדומות־דומות, המנוע בספרות הילדים, אבל זהו עניין לדיון לשוני מיוחד לעצמו).

כן יש בשירו של רטוש רמזים למשחק־ילדים באמצעות הצירופים הככולים המפורקים והמרוזמים: "כללי המשחק" ו"שברו את הכלים ולא משחקים". יש כאן יצירתה של אשלייה חיצונית של אגדות ילדים ושיר לילדים - ובמרכזו שירו של ביאליק - ושירת האשלייה הזאת באמצעות צירופים זרים לספרות הילדים, שהם אף פוגעים בה באירוניה ואפילו בציניות חריפה, כמו שתיים חברות (היו אלו חברות, שאותן הדובר בשיר אהב יחד, לא שתי בנות סתמיות, לעומת "בנות שתיים בובותיים", והתוספת "בובותיים" מרככת את הסיטואציה, אף מעבירה אותה בחלקה לתחום אחר); או באמצעות הצירוף "שלוש טיפות/של מים/חיים, שבו יש שימוש בלשון הדיבור והסלנג: הן דומות כמו שתי טיפות מים, ואולי גם בסלנג שהיה רווח פעם: הם דומים כמו שלוש טיפות... שהוא ציני כשלעצמו, והתוספת "חיים", הבונה את הצירוף "מים חיים" בדרך השרשור, מגבירה את הציניות. כן זרים לספרות הילדים הרימוזים לתחום הדינים של עבד עברי וכן הדימויים מתחום הכלב המת, המתקשר עם עבד גם כלשון המעט־ערך⁴, ועוד, וכן בית־הסיום כולו, אף הכותרת, כל אלה סותרים את המקובל בספרות הילדים, והאפניות אל ספרות הילדים בכללה, ולביאליק בפרט, מעצימות את אוירת האירוניה והציניות.

ניתן עוד להוסיף, כי למרות הדמיון כתבנית של "בנות שתיים" ל"שתיים חברות" בתחילת השירים, יש מטען יתר בצירוף "שתיים חברות", המרמז אולי גם לצירוף המקראי "שתיים דובים"⁵ ויחד עם הכותרת אולי, בעקיפין, גם לאגדת שלושת הדובים, שאף היא מתחילה בהיה היה, כדרך האגדות.

מלבד האפנייה הגלויה באמצעות צירופי־המלים שהזכרנו, ניתן לראות בתוך השיר "שלוש" יחס משתמע (implicative) אל השיר "שתי בנות". הצירופים "אחת אחת ושעתה", "אחת אחת ודעתה" וכן הצירוף "אחת לאחת" עשויים להיות מופנים אל השאלה "זו או זו?" ואל התשובה "שתייהן שתייהן", גם זו וגם זו. שאלת הברירה, שעלה ביאליק בשירו, שעליה השיב בסתירה לוגית, עשויה לקבל תשובה אחרת משירו של

3 ראה, למשל: אורה שורצולה, "הברירה: עיון בשאלה התחבירית, לוגית ומורפולוגית", לשוננו, מחזור מ"ג (תשל"ט), עמ' 112-120.

4 למשל שמואל ב, ט, 8. וכן אפשר למצוא צירוף של "עבד" עם "כלב": כי מה עבדך הכלב כי יעשה הדבר הגדול הזה, מלכים ב'.

5 מלכים ב', ב, 24: "תצאנה שתיים דובים מן היער ותבקענה מהם ארבעים ושני ילדים". יתכן כאן רמז לתכונה האמיתית של החברות.

רטוש, האומר, ששתי החברות היו "דומות-דומות", כלומר, אין כאן למעשה מה לחפש מי מן השתיים טובה, חביבה, אוהבת, או יפה, יותר מחברתה, כיוון שהשוני ביניהן הוא כמו בין "יום ליום" ו"ליל לליל", כלומר, אין כאן למעשה כל שוני, ובעצם נועדו החברות הללו להכביד על הדובר בשיר ולהפכו לעבד עולם להן ולשכמותן.

כן ניתן לראות בבית האחרון "ואני - / כל-כולי - / מחכה לשלישית / אשר בוא תבוא אל-נכון / - - - לצלעי" ⁶ תגובה לשורה האחרונה בשיר של ביאליק, שיש בה מעין הצהרה תמימה: "שתייהן אשא בחיקי תמיד", וההדגשה שלי היא על תמיד.

כדאי להעיר, כי יש בשיר של רטוש שימוש בולט בלשון הדיבור בצד הביטויים מלשון המקורות: הזכרנו כבר את הצירוף: "כמו שלוש טיפות של מים (חיים)", ונוסיף את: "או - / של אני יודע מה -", "להוציא מן הכלים" (במרומז), "בעין טושטושית" (וכן הרימוז שהוזכר ל"שברו את הכלים ולא משחקים"). דומתני, שרטוש הוא שהיה הראשון בהחדרת השפה המדוברת בצד השפה הגבוהה והמצוטטת מן המקורות, לשיריו כאמצעי סגנוני בשירים, בדרך כלל ליצירת אפקט אירוני. ברור, ששימוש מעין זה במשקלים איננו מצוי בשירו של ביאליק, אך הוא מסימני שירת הילדים של דורנו, ובעיקר נמצאנו אצל ע' הלל, עודד כורלא, נורית זרחי ויהונתן גפן.⁷

אמרנו בתחילת הדברים, שאפשר, שקריאה בשירו של רטוש, תביא, בסופו של דבר, לעיון מחדש ומדוקדק יותר גם בשירו של ביאליק עצמו. זה הוא תהליך של קריאה, שאין להימנע ממנו. גם ללא עיוננו זה אנחנו יודעים, ששיר הילדים עשוי להיקרא בךרגות שונות של תשומת-לב וברמות שונות של הבנה.⁸ השיר של ביאליק, הנראה שיר תמים של הצהרת-אמונים לשתי בובות, מקבל הַאָרָה מכיוון שירו של רטוש, ואפשר שאין זה שיר אודות בובות דווקא. יש בשיר רמזים אירוטיים ברורים באמצעות השימוש במלה ההומונימית "דודים", וכן במשפט "שתייהן אשא בחיקי תמיד".⁹ גם השאלות והתשובות, והצחוק המבוע בצירופי "ההחה", מזכירים פזמוני-עם ארוטיים משעשעים (המצויים גם בין שירי ביאליק בעלי האופי ה"פזמוני"),¹⁰ שאינם מיועדים לילדים דווקא, ונמצאו כתבניות-פזמון לפני המשורר, יש לשער שבשפה הרוסית. מוטיב שתי הנשים, שקשה לבחור ביניהן, קיים בעיקרו כדגם בספרות גם הרבה לפני הפזמונים שנזכרו, אך כאמור הוא מובלט באלה דווקא, בדרך השעשוע.

6 ע"פ איוב יח, 12: "כִּאִיד נִכּוֹן לְצַלְעִי". יש כאן משחק מלים חריף ביותר - זו שנבנתה מצלע, בוא תבוא (גם אם תתמהמה) כמשית, אך בואה הוא כאסון, וכצלע השלישית במשולש הצטרף לשתי הקודמות, שגם הן בגדר אסון... והצירוף "אל-נכון/לצלעי" שבשיר נופל על לשון איוב "אִיד נִכּוֹן לְצַלְעִי" המשמש לו תבנית הומופוניית.

7 ועיין במאמרי: מאיה פרוכטמן, "הלשון המדוברת כמאפיין סגנוני בשירת הילדים", בתוך: מירי ברוך ומאיה פרוכטמן (עורכות), מחקרים בספרות ילדים, תל-אביב (תשמ"ה), עמ' 185-194.

8 עיין, למשל: מירי ברוך ומאיה פרוכטמן, לכל שיר יש שם: עיוני ספרות ולשון בשירת הילדים תל-אביב (1983), פרק ה, עמ' 56-61.

9 אמנם הצירוף "נשא" עם "חיק" בא פעם אחת במקרא כמשמעות מטאפורית של אם נושאת בנה, ועל כן מתאים פה הפירוש של ילדה דוברת, האומנת בובותיה, אך כידוע ישנם צירופים כ"אשת חיק" ואחרים (למשל: אנוכי נתתי שפחתי בחיקך, בראשית טו, 5), המרמזים ליחסי גבר-אשה.

10 למשל: "מנהג חדיש".

יש עוד להוסיף, כי השיר של ביאליק מעלה את יפין החיצוני של הבנות הכובות: "מי משתיהן יפה יותר?" "שתיהן שתיהן יפות יותר". שירו של רטוש מדגיש את תכונותיהן הפנימיות של שתי החברות – חביבות, טובות, אוהבות, אם גם באירוניה וכדרך ההפלגה. אצל רטוש, בניגוד לביאליק, מודגשת בתחילה אהבתן של השתיים אל הדובר, ודבר זה מפנה את תשומת לבנו אל העובדה, שבשירו של ביאליק מודגש יחסו של הדובר בלבד (או של הדוברת הילדה), ואין כל ערך לרגשותיהן של השתיים המזכרות, והלוא אנתנו יודעים, שבשירי ילדים רגשות הצעצועים, ובמיוחד הבובות, חשובים ביותר.

ועוד: עיון מדוקדק מחודש ב"שתי בנות" מראה, שביאליק, שבמכוון נקט לשון ברירה (זו או זו) לגבי שאלות לגיטימיות: "מי משתיהן יפה יותר?" "מי משתיהן אוהב יותר?", לא ענה בתשובה, שההגיגיון והלשון מתירים, והיא בחירה באמת באחת, מן השתיים. התשובה: "שתיהן, שתיהן, יפות / אוהב יותר", היוצרת הצטרפות בלתי אפשרית בשפה,¹¹ הותרה כאן באותה הדרך, שבה הותרה הצטרפות כמו "שתיהן דומות דומות / כמו שלוש טיפות / של מים / חיים", תופעה שלא נמצאה בשירי ילדים בדרך כלל, אם מטרתם היא חינוכית ומבקשת ללמד הרגלי לשון.

ניתן, כמובן, לעיין בשאלות נוספות הקשורות בעיוננו זה: שאלת קשרי הגומלין בין יצירות ספרות ודרך היקלטותם אצל הקורא, שאלת יחסו של רטוש לביאליק כלמשורר במאמרו, שאלת השימוש שעשה רטוש בטקסטים של ביאליק כחומרים ביצירתו (היה, למשל, דיון של רות קרטון בלום בהשפעה הלשונית והטקסטואלית של מגילת האש ויצירות אחרות של ביאליק על "סרנדה" לרטוש),¹² מקומם של צירופים כבולים מהספרות החדשה ומלשון הדיבור ביצירתם של יוצרים מאוחרים יותר וכו'.¹³ כאן רצינו להדגיש את השימוש שעושה רטוש בשירו "שלוש", בשיר של ביאליק מתחום שירת הילדים, להצביע על אימוצם של יסודות מספרות הילדים בכללה כחלק מיצירת האפקט האירוני בשיר, שמעיקרו איננו מיועד לילדים, וכן להאיר מחדש את שיר הילדים של ביאליק.¹⁴

11 אי אפשר לקבל כאן את "אור" במשמעות דומה ל"גם", למרות שכך מוסבר היסוד הלשוני הזה לעתים, משום שכאן נשאלה השאלה עם מלת היתרון: מי משתיהן יפה יותר? אמנם יתכן שביאליק הכיר את הפרשנות שהוזכרה והשתמש בה. וראה: גרשון ברין, "שימושי 'אור' בטקסטים משפטיים במקרא", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ה'ר', (1983), עמ' 19-26.

12 כיום עיון ביצירת ביאליק באוניברסיטה העברית בירושלים (תשמ"ו). הרצאה זו נתפרסמה גם בעיתונות היומית. השיר "סרנדה" לקוח מן הספר *חופה שחורה*, עמ' 3.

13 ראה, למשל במאמרי: "השפעתם של המקורות הקדומים והספרות החדשה על לשונו של אהרון מגד ב'החי על המת'", *הספרות א* (2-3 1968), עמ' 723-725.

14 מעניין לציין בהקשר זה גם את השיר של "חדה פנינה", היא פנינה הלפרין (אמו של רטוש), המושפע כנראה אף הוא משירו של ביאליק. ואולי השפיעו בעקיפין השיר הזה ושיריה האחרים, וכן ספרות הילדים, שכתב יחיאל הלפרין (אביו של רטוש), על התייחסותו של המשורר לשיר "שתי בנות" לביאליק ולספרות הילדים בכללה; ועיין פנינה הלפרין, *פרפרים*, תל-אביב: תשל"ה [1950].